

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu

MRAMORNA STATUA DIJANE IZ SISKA

U obitelji pok. M. Pavletića iz Zagreba čuva se manji mramorni torzo božice Dijane (Artemide), nađen iza prvog svjetskog rata blizu željezničke stanice u Sisku. Riječ je o tipu tzv. Dijane lovinje koji je ikonografski oblikovan u doba helenizma, a zatim je mnogo puta repliciran u kasnijoj, rimskoj umjetnosti. Od mnogih sličnih prikaza Dijane sisačka se statua razlikuje po realistički prikazanoj lavljoj koži ovijenoj oko božičina struka. Prema stilskim i oblikovanim karakteristikama statua se može datirati oko kraja 1. ili početkom 2. st. n.e., a u Sisciju je importirana, vjerojatno za potrebe nekog svetišta.

U vrlo zanimljivoj i brižno sastavljenoj zbirci pok. M. Pavletića iz Zagreba, među raznolikim arheološkim materijalom koji je prikupljan dugi niz godina s interesom i uz mnogo odricanja, čuva se i manja kolekcija rimske figuralne plastike.¹ Sa stručnog stanovišta značajno je da čitava kolekcija potječe sa sisačkog područja i o njoj se može govoriti kao o jednoj cjelini. Vrijedno je naglasiti da je vlasnik, kad god je bilo moguće, o svakom predmetu vodio skromnu dokumentaciju koja je i nama poslužila kao izvor osnovnih podataka o spomeniku što ćemo ovdje obraditi. Dio te kolekcije, keramičku plastiku objelodanio je i interpretirao M. Šeper,² dok sitna brončana figuralna plastika nije do danas objavljena.³ Od kamene figuralne plastike u Pavletićevoj kolekciji nalazi se samo jedan spome-

¹ Najveći dio materijala pok. M. Pavletić je pribavio u toku dugogodišnjeg službovanja u Sisku. Danas je zbirka pohranjena u stanu njegove obitelji u Zagrebu.

² Usp. M. Šeper, Jedan nalaz keramike iz Siska, Arheološki vestnik, V/2, Ljubljana 1954, str. 305—320.

³ Među figuralnom brončanom plastikom najbrojnije su i najzanimljivije kultne statuete. Susretljivošću vlasnika zbirke njih

ćemo obraditi u narednim brojevima Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu, što će, na neki način, biti dopuna Brunšmidovu katalogu brončanih predmeta iz antičke zbirke muzeja, u kojoj su, kako je poznato, najbrojniji upravo spomenici s područja antičke Siscije (usp. J. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, VHAD, n.s. sv. XIII, 1913 i 1914, Zagreb 1914, str. 207—269).

nik, manji mramorni torzo Dijane (Artemide). Lik toga božanstva bio je veoma popularan u svim sredinama antičkog svijeta, a kao zaštitnica šuma i lova te gospodarica životinja Dijana se često identificirala i s nekim domaćim, lokalnim božanstvima, pa se o njoj može govoriti i kao o vrlo važnom epihorskom božanstvu. Njezin lik je stoga vrlo česta tema u antičkoj umjetnosti, pa začuđuje da se među sisačkim spomenicima susreće vjerojatno samo u jednoj prilici,⁴ a sasvim su rijetki prikazi toga božanstva i na širem području Gornje Panonije. Može se reći da su spomenici s Dijaninim likom na području naše zemlje u cjelini relativno slabo zastupljeni, ako se izuzmu njezini reljefni prikazi s karakteristikama romaniziranog božanstva epihorskog porijekla (*Thana*). U tome prednjači teritorij Delmata gdje se Dijana vrlo često javlja i u specifičnoj kulturnoj zajednici, kao partner vodećeg ilirskog božanstva Silvana.⁵ No, njezina rijetka pojava na području Gornje Panonije nije jedini motiv koji nas je potakao da ovaj spomenik obradimo zasebno i izvan konteksta brončane figuralne plastike iz Pavletićeve zbirke. Nije, naime, riječ samo o tome da smo u prilici prikazati vrlo rijedak primjerak kamene skulpture s likom toga božanstva. Više od toga motivirani smo činjenicom što je to spomenik koji solidnošću izrade i zavidnim likovno-estetskim kvalitetama obogaćuje fond antičke skulpture iz Siska, a ujedno pridonosi razjašnjavanju nekih još nedovoljno proučenih problema koji se nameću u vezi s razvojem antičkih kultova na području tog istaknutog gornjopanonskog središta. Time se, međutim, ne iscrpljuje značaj što smo ga pripisali toj skulpturi. Iako je u osnovi riječ o jednom od tipološki najčešćih prikaza Dijane koji je i u našim krajevima, uz sasvim rijetke izuzetke,⁶ prihvaćen kao kanon u likovnoj obradi njezina lika, valja upozoriti da neki ikonografski detalji daju toj sisačkoj skulpturi izuzetno obilježje, jer su svojevrsan fenomen za koji nismo našli pravu analogiju među nama poznatim prikazima Dijane. Sve te okolnosti čine ovu sisačku skulpturu izuzetno zanimljivim spomenikom, pa ga je vrijedno detaljnije upoznati.

Prema podacima što ih je nalaznik spomenika saopćio kasnijem vlasniku,⁷ skulptura je nađena neposredno poslije prvog svjetskog rata prilikom kopanja temelja za gradnju obiteljske kuće trgovca Tome Janušića, u blizini željezničke stanice u Sisku. Izrađena je od vrlo kvalitetnog bijelog mramora čije nam porijeklo nije poznato. Skulptura nažalost nije sačuvana čitava, jer na njoj nedostaje glava

⁴ Brunšmid je pretpostavio da se glava ženskog lika, sačuvana na jednom ulomku reljefa iz Siska, vjerojatno odnosi na Artemidu (usp. J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, Antikni spomenici, Zagreb 1904—1911, str. 331, br. 735).

⁵ O rasprostranjenosti Dijaninih prikaza na spomenicima Silvanove kultne zajednice na teritoriju Delmata literatura je dosta opsežna i teško ju je sabrati u jednoj bilješci. Ističemo zbog toga samo raspravu D. Rendića-Miočevića, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Delmata, GZM, n.s. sv. X, Sarajevo 1955, u ko-

joj se na sintetski način obrađuje problem epihorskih kultova na tom području.

⁶ Usp. ulomak statue tzv. Efeške Artemide iz Arheološkog muzeja u Splitu, koji je objavio M. Abramić (Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Band I, Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt 1952, str. 315—317).

⁷ Koristim priliku da se iskreno zahvalim obitelji Pavletić na spremnosti da mi povjere obradu ove skulpture. Posebnu zahvalnost dugujem pok. M. Pavletiću, tvorcu čitave zbirke, koji me je, također, obavijestio o okolnostima i mjestu nalaza Dijanine statue.

s dijelom vrata, obje ruke, dijelovi nogu od koljena naniže i vjerojatno baza uz koju je stojeća figura božice morala biti fiksirana. Gotovo je sigurno da nedostaju neki od karakterističnih atributa (luk, pas, košuta?) za koje se, sudeći po brojnim analogijama, može pretpostaviti da ih je božica posjedovala. Visina torza ili, da budemo precizniji, visina sačuvanog dijela statue iznosi oko 26 cm, računajući raspon od linije loma na vratu do linije loma na desnoj nozi. U predjelu struka širina iznosi samo oko 5,5 cm, a pri dnu zalepršanog kratkog hitona oko 11 cm. Po dimenzijama sačuvanog dijela torza može se pretpostaviti da je visina čitave statue, uključujući i dijelove koji sada nedostaju, iznosila približno 35 cm. Takav omjer dimenzija stvara donekle privid izduženosti figure, ali treba imati na umu da je ta relativna izduženost bila dobrim dijelom kompenzirana rukama koje sada nedostaju, a svakako su cijeloj kompoziciji davale drukčiji ton, osiguravajući približnu usklađenost proporcija. Treba, međutim, računati i s tim da je kipar svjesno težio za elegancijom Dijanina lika, jer takav koncept vrlo dobro odgovara predodžbi o Dijani kao žustroj lovkini, uvijek spremnoj da odapne strijelu prema progonjenoj divljači. Takvoj njezinoj specifikaciji primjerena je i odjeća koju ima na sebi. Odjevena je, naime, u praktični kratki dorski hiton (tuniku), bez rukava i sa širokim otvorom pod pazuhom, kako bi ruke bile što slobodnije za obavljanje predviđenih zadataka. Iz istih razloga haljina na prednjoj strani nije zatvorena sve do vrata, već je krojena s dubokim izrezom u obliku slova »V«. Paralelno s linijama tog izreza prislono je remenje kojim je pričvršćen tobolac na leđima. Gornji dio hitona profiliran je razmjerno gustim i dosta plitkim naborima koji više dolaze do izražaja na leđnoj strani i pod pazuhom. Nabori su prilagođeni tjelesnoj građi i oko struka ovijenoj lavljoj koži, pa su sukladno tome oblikovani kosim ili vertikalnim rebrima i žljebovima. Sprijeda, na plastično oblikovanim grudima, nabori gotovo nestaju zategnuti nabrekli volumenom dojki. Taj gornji dio hitona mnogo je uži od donjeg dijela, te je usprkos plitkim naborima došla do izražaja anatomska građa Dijanina tijela. Spomenuli smo da je oko hitona, u predjelu struka, ovijen debeo sloj lavlje kože. Na neki način oderana koža zvijeri, osim što prekriva veći dio haljine, dijeli hiton na dva dijela, dva sasvim različito tretirana pojasa. Za razliku od većine sličnih interpretacija Dijanine lovačke odjeće, donji dio hitona prelazi preko koljena i lepezasto se širi prema donjem rubu haljine. Prirodan pad materijala od kojega je haljina satkana narušen je pokretom božičina tijela. Draperija više nije gusto naborana, već se u nepravilnom ritmu smjenjuju duboki nabori s ravnim plohami. Rebra i žljebovi što oblikuju te nabore formiraju se oko ruba pritegnute lavlje kože i zatim se u raznim smjerovima, poneseni povjetarcem što ga uzrokuje nagli pokret tijela, razilaze u smjeru donjeg ruba haljine. Zbog siline pokreta uskomješao se i taj donji rub hitona koji je oblikovan nepravilnom valovitom linijom. Isti trenutni napor uzrokovan trzajem Dijanina tijela u trenutku kada ona, kako pretpostavljamo, desnicom vadi strijelu iz svoga tobolca, očituje se i u nabrekli volumenu nogu. U tome prednjači lijeva noga koja se vrlo plastično i sa svim anatomske detaljima ocrtava pod transparentnom strukturom tkanine. Značajno je da je sa svih strana skulptura tretirana jednako brižno i s istom akribijom i studioznošću, o čemu će kasnije još biti riječi. To je nesumnjivo dokaz razmjerno visoke likovne kvalitete ove sisačke skulpture.

Ranije smo već naglasili da je kratki hiton karakteristična odjeća Dijane (Artemide) u ulozi lovkinja. Stoga nije rijedak slučaj da se tim naoko sporednim detaljem ponekad rješavaju problemi vezani uz atribuciju nekih teže oštećenih spomenika, na kojima se nisu sačuvali drugi tipični Dijanini atributi. Dijanin kratki hiton gotovo je uvijek jednom, ili češće dva puta, pod prsima i oko bokova, potpasan remenom ili uskim pojasom tkanine. Vrlo često gornji remen fiksirao je i ogrtač kojim je Dijana ponekad bila zaogrnut, a koji bi joj, da nije nečim pričvršćen, smetao pri kretanju.⁸ Sisačka Dijana ne posjeduje takav ogrtač, a »potpasivanje« hitona, umjesto remenom, izvršeno je široko prostrtom jako stegnutom lavljom kožom, ovijenom nekoliko puta oko struka. Rubovi te kože na neki način preuzimaju funkciju remena, pa je vizualni i funkcionalni učinak sličan učinku »klasičnog« načina potpasivanja. Pri površinskoj modelaciji kože vodilo se računa o građi Dijanina tijela, pa se, na primjer, koža uzdiže penjući se prema grudima i spuštajući se jednim dijelom niz bokove. Obli volumeni trbušnih mišića i kukova jasno se profiliraju pod glatkom teksturom pritegnute kože, a na koži se također raspoznaju i neki karakteristični detalji lavljeg tijela. Na prednjoj strani, u osi lijeve Dijanine noge, ovijena koža završava prednjim dijelom lavljeg tijela. U prvom planu ističe se reljefno oblikovana lavlja glava, prikazana u profilu, s njuškom okrenutom udesno i prislonjenom uz Dijanin trbuh. Na njuški se raspoznaju lijevo oko i usta, a osobito je markantna velika gusta kovrčava griva koja seže gotovo do gornjeg ruba kože. Do koje je mjere kipar vodio računa o svakom detalju svjedoči remen ovijen preko kože oko struka, kojemu je namijenjena dvostruka uloga. S jedne strane on priteže kožu da se ne rastvori i tako sklizne niz tijelo, dok s druge strane, budući da priteže i najviše dijelove grive, remen očito ima i zadatak da drži pramenove grive uspravnim i urednim. Sličan smisao za obradu detalja kipar je pokazao prateći taj isti remen na leđima božice, provlačeći ga ispod tobolca koji visi obješen o desno rame. Ništa, prema tome, nije prikazano površno ili prepušteno slučaju, već je sve unaprijed isplanirano. Takav pristup obradi ove skulpture legitimira autora ove statue kao sposobnog i školovanog kipara koji je u potpunosti ovladao tajnama svog zanata. Osim lavlje glave reljefno su oblikovane i dvije lavlje šape. Na leđnoj strani, u osi lijeve Dijanine noge, proviruje ispod ovijene kože završetak jedne od stražnjih šapa predodčen s tri kratka okomita rebra. Ta šapa nema organsku vezu sa zadebljanim rubom vanjskog navoja kože, pa i to može poslužiti kao indicija da je koža više puta ovijena oko tijela. S prednje strane, ispod lavlje glave, u plitkom reljefu ocrtava se vrat i istureni grudni koš onemoćale zvijeri, a zatim i prednja lijeva šapa koja slobodno visi prislonjena uz nabrekle mišiće butina Dijanine lijeve noge. Realizam kao sredstvo likovnog izražavanja prisutan je u oblikovanju svakog i najmanjeg detalja ovog izuzetno zanimljivog i u ikonografskom pogledu neobičnog Dijaninog atributa.

Noge, odnosno sačuvani ostaci Dijaninih nogu dosta su razmaknuti, a lijeva noga je uz to još i neznatno iskoračila naprijed. Desna noga nešto je duža od lijeve pa je na njoj još ostao sačuvan trag proširenog ruba čizme. Na osnovi tog skro-

⁸ Usp., na primjer, manju mramornu statu Dijane iz Saint-Georges de Montagne u Francuskoj (É. Espérandieu, Recueil général

des bas-reliefs de la Gaule romaine II, Paris 1908, str. 221, br. 1243).

mnog ostatka njezine obuće može se zaključiti da je Dijana (Artemida) imala na nogama visoke lovačke čizme (endromides), koje su je štitile od povreda dok je loveći tragala za životinjama. Detalj ruba čizme površinski je, na žalost, dosta oštećen, pa je možda i to razlog što se dobiva utisak da je u ovoj prilici izostala fina završna glazura i preciznost u profiliranju detalja koje smo stalno naglašavali opisujući ovaj spomenik.

Od Dijanine glave nije se sačuvao ni najmanji trag. Ruke također nedostaju, a odlomljene su sasvim blizu pazuha i ramena. Njihovi skromni ostaci pružaju ipak neke elemente koji mogu biti osnova za moguću rekonstrukciju tog dijela spomenika. U tom pogledu indikativna je perforacija vidljiva u presjeku sačuvanog dijela desne ruke, a koja jasno skreće pažnju na činjenicu da je nestali dio ekstremiteta bio pomoću metalne šipke spojen s monolitnim dijelom statue. To praktično znači da je ruka obavljala neku složenu operaciju, koja se nije mogla funkcionalno riješiti u sklopu bloka od kojega je isklesan preostali dio statute. Na osnovi čitavog niza analognih prikaza Dijane može se zaključiti da je ta ruka bila usmjerena prema tobolcu koji visi privezan o desno rame, ili da budemo precizniji, za očekivati je da je ruka bila ravno ispružena do lakta, a zatim pod velikim kutom svinuta i pružena u pravcu strijelica koje vire iz otvora na tobolcu. Takav ikonografski koncept vrlo je karakterističan za tip Dijane lovkinje, i uz rijetke izuzetke redovito se susreće na spomenicima koji Dijanu prikazuju u sceni lova. U presjeku lijeve ruke nije se sačuvao trag slične perforacije, pa nema sumnje da je čitava ruka ili — što nam se čini vjerojatnijim — samo gornji dio ruke od ramena do lakta, bio organski vezan uz sačuvani dio torza. Time smo na neki način već odredili položaj te ruke, koja je, po našem mišljenju, bila do lakta spuštena paralelno s linijom tijela, a u laktu vjerojatno blago savinuta. Budući da u sličnim situacijama Dijana većinom drži u lijevoj ruci luk, nema razloga da taj isti koncept ne pretpostavimo i za našu sisačku Dijanu.

Na leđima božice ističe se dugački tobolac prepun strijela koji je Artemida (Dijana) odmah po rođenju zatražila od svog oca Zeusa, zajedno s drugim lovačkim rekvizitima, lukom i prikladnim lovačkim odijelom.⁹ Tobolac je čitavim volumenom oblikovan kao zasebno tijelo prislonjeno uz božičina leđa. Cijevastog je oblika s proširenjem uz otvor i pri dnu, dok mu je površina valovito strukturirana, kako bi se što vjernije odrazila savitljivost i mekoća materijala (koža) od kojega je u naravi bio načinjen. Iz otvora na tobolcu proviruje snop strijelica, koje, međutim, nisu precizno profilirane. Poput većine sličnih kompozicija tobolac se i ovom prilikom nalazi obješen o desno Dijanino rame odakle se dijagonalno spušta prema struku u osi suprotnog, lijevog ramena. Tako položen, s otvorom iskrenutim udesno, omogućavao je bržu i jednostavniju manipulaciju kod vađenja strijelica, a uz to je manje smetao božici pri hodu. Uz tijelo je privezan plastično profiliranim remenjem koje je prekríženo na prsima i privezano u čvor ili zakačeno kopčom među grudima.¹⁰ Jedan krak remena do leđa stiže prebačen preko desnog ramena, gdje je

⁹ Vidi Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines II*, Paris 1892, str. 143, s.v. Diana.

¹⁰ U jednostavnom ovalnom ispupčenju ne može se razabrati da li je riječ o običnom čvoru ili kopči kroz koju je provučeno remenje.

najprije provučen ispod proširenog otvora na tobolcu, a potom pored njega, uzdužno, spušten približno do polovice njegove dužine. Otuda se oblim obodom tobolca prebacuje na suprotnu stranu te nastavlja put ispod lijevog pazuha i lijeve dojke do čvorišta (kopče) na grudima. Drugi krak remena može se pratiti samo od čvorišta do lijevog ramena, gdje mu se trag gubi među naborima što se oblikuju prirodnom padom tkanine na božičinim leđima. Pedantnost u zapažanju svakog detalja, harmoničnost proporcija i ritmička usklađenost karakteriziraju obradu toga dijela statue, što je nesumnjivo posljedica prostudirane kompozicije koja ne ostavlja prostor slučajju i improvizaciji.

Od atributa koji su tipični za tip Dijane lovkinje na sisačkoj statui sačuvan je samo tobolac sa strijelama i, dakako, odijelo i čizme koji su karakteristični lovački rekviziti. Uz to smo pretpostavili još i luk koji je vrlo vjerojatno Dijana držala u spuštenoj lijevoj ruci. U takvoj ikonografskoj shemi uz Dijanu se često prikazuju životinje kojima je bila osobito privržena, najčešće pas kao njezin vjerni pratilac u lovu,¹¹ a u nešto manjoj mjeri košuta ili jelen koji su bili česta meta njezinih ubojitih strijela.¹² Osim u scenama lova, iste životinje običavaju se susretati i u još nekim situacijama u kojima se Dijana prikazuje u akciji. Riječ je najčešće o temama uzetim iz grčke mitologije među kojima se ističe prikaz Artemidine (Dijanine) borbe s gigantima.¹³ Da li je do nogu sisačke statue bila prikazana neka od spomenutih životinja, ili možda neki drugi predstavnik životinjskog svijeta koji se mogao sadržajno i ikonografski uklopiti u takvu temu, na primjer lav, pantera ili ris, pitanje je na koje je nemoguće dati odgovor, budući da baza spomenika nije sačuvana.

Kako smo već više puta naglasili, statua Dijane iz Siska izraziti je primjer tipa tzv. Dijane (Artemide) lovkinje.¹⁴ Među brojnim Dijaninim atribucijama svakako je najraširenija upravo ona koja Dijanu karakterizira kao božicu lova i zaštitnicu životinja, planina i šuma. U grčkom svijetu takva specifikacija Artemidina kulta bila je neobično popularna, a tome u prilog govore brojna svetišta podignuta u Artemidinu čast, u kojima se ona štuje s nizom epiteta što aludiraju na njezin lovački karakter i patronatski odnos prema životinjama.¹⁵ Shodno tome sasvim je logično što je lik Artemide lovkinje najbrojnije zastupljen u svim vidovima umjetničkog izražavanja. U literaturi i u likovnoj umjetnosti osmišljen je prikladan ikonografski koncept, koji, međutim, nije uvijek i posvuda bio jednak. To se najbolje primjećuje u izboru atributa koji nisu u svakoj prilici »klasični« lovački rekviziti, već mogu biti preuzeti iz ikonografskog arsenala drugih Artemidinih atribucija.¹⁶ U nekim slučajevima taj koncept je uvjetovan osobitostima pojedinih regija,¹⁷ ali je u još većoj

¹¹ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo, str. 144.

¹² Isti, sp. djelo, str. 142—143.

¹³ Usp. W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* I, 1, st. 608, s.v. Artemis.

¹⁴ U označavanju takvog tipa Dijane (Artemide) koristili smo se terminom kojim je ona označena u Rječniku Daremberg-Saglio-a (*Artémis chasseresse*).

¹⁵ Većinom su to epiteta koji Artemidu karakteriziraju kao zaštitnicu, odnosno lov-

kinju na jelene. U literaturi se vrlo često njezinom imenu pridodaju i epiteta koji ističu vrstu oružja kojom se služila u lovu. (usp. Daremberg-Saglio, str. 142—143).

¹⁶ Vidi Daremberg-Saglio, str. 142 i d. Kao Dijanini atributi susreću se također koplja, zatim baklje, mjesec i dr.

¹⁷ U nekim sredinama Artemida se ponekad javlja s osobinama karakterističnim za neka orientalna božanstva, pa se, na primjer, prikazuje s lavovima, grifonima i sl. Usp. Daremberg-Saglio, str. 143.

Sl. 1

mjeri on definiran postupnom likovnom preobrazbom Artemidina lika, koji će u helenizmu, djelovanjem velikih kipara toga doba, Skopasa, Praksitela, Timoteja i osobito Leoharesa, poprimiti konačne, kanonske forme.¹⁸ U umjetnosti rimskog doba Dijana se potpuno identificira s grčkom Artemidom s kojom je i oficijelno bila izjednačena u kultu.¹⁹ Asimiliranjem autohtonih obilježja Dijanina kulta i ikonografije, na način koji podsjeća na heleniziranje nekih Artemidi srodnih azijskih božanstava,²⁰ prihvaćeni su i grčki (helenistički) ikonografski obrasci u interpretaciji njezina lika. Istim duhom prožeti su i likovni prikazi Dijane iz naših krajeva, neovisno o njihovu porijeklu ili vrsti spomenika. U jednakoj mjeri to se odnosi na brojne i po likovno-estetskim dometima skromne reljefne kompozicije s naglašenim epihorskim karakteristikama,²¹ kao i na ne tako brojne primjerke kamene ili brončane plastike koji pripadaju službenom rimskom kultu, a dosežu više kriterije umjetničkog izražavanja. Statua Dijane iz Siska nije u tome izuzetak, jer je i ona rađena prema helenističkom predlošku koji je u rimskoj umjetnosti, bez sumnje, najčešće repliciran. Lik Artemide nije, naime, bio inspirativan istaknutim kiparima klasičnog doba. Tek su helenistički kipari afirmirali Artemidin lik, stvorivši svojevrzni arhetip koji, međutim, nije od samog početka imao sve karakteristike tipične Artemidine ikonografije. U tom pogledu su indikativne statue što ih je Praksitel izradio za neka Artemidina svetišta, na primjer statua Brauronske Artemide rađena za hram na atenskoj Akropoli²² ili druga statua koju je Praksitel izradio za svetište u Megari.²³ U oba slučaja Artemida je prikazana u haljini (peplos ili hiton) koja seže do stopala, što inače nije karakteristično za Artemidinu ikonografiju kad je u pitanju tip koji božicu prikazuje u pokretu.²⁴

Tip sisačke Dijane koncipiran je, kako rekosmo, prema helenističkom kanonu koji je likovno uobličen u skladu s Artemidinim pridjevkom Ἀγροτέρη (koja lovi plijen) što je zabilježen još u homerskim pjesmama.²⁵ Smatra se da je pravi prototip Dijane lovkinje (Agrotera), u ikonografiji koja je kasnije u rimskoj umjetnosti bezbroj puta replicirana, poznata skulptura tzv. Versajske Dijane (Dijana iz Versaillesa) koja se danas čuva u Louvru, a izvorno je, čini se, pristajala uz isto tako poznatu statuu Apolona Belvederskog koja se danas čuva u Vatikanu.²⁶ Obje skulpture rađene su prema originalima koji se na osnovi komparativne stilske analize pripisuju Leoharesu, jednom iz plejade značajnih helenističkih skulptora, čija se aktivnost veže uz drugu polovicu 4. st. pr. n. e.²⁷ Zna se na primjer da je upravo

¹⁸ Isti, sp. djelo, str. 156.

¹⁹ Isti, sp. mjesto. Dijana je službeno postovječena s grčkom Artemidom na velikom lektisterniju 399. god. pr. n.e.

²⁰ Tipičan je primjer tzv. Perzijska Artemida koja se obično prikazuje s krilima i u društvu lavova, a isto se može reći i za neka druga božanstva štovana u Maloj Aziji pod imenom Artemide. Opširnije o tome vidi Daremberg-Saglio, sp. djelo, str. 152—154.

²¹ Usp. bilješku 5.

²² Usp. M. Bieber, *The sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1955., str. 21. Kopijom Artemide Brauronske smatra se

njezina statua iz Gabija koja se danas čuva u Louvru.

²³ Među odjevenim figurama prikaz Artemidina lika je Praksitelu bila osobito privlačna tema. Tip Megarske Artemide mnogo je puta kopiran, a najbolja sačuvana kopija je tzv. Drezdenska Artemida. Vidi također kod M. Bieber, sp. mjesto.

²⁴ Usp. Daremberg-Saglio, sp. djelo, str. 146.

²⁵ Isti, sp. djelo, str. 142.

²⁶ Usp. M. Bieber, sp. djelo, str. 63.

²⁷ Isti, sp. mjesto. Vidi također S. Perowne, *Roman mythology*, Verona 1969, str. 60.

tom kiparu Filip II, nakon Heronejske bitke, povjerio izradu hriselefantinskih statua članova svoje obitelji za Filipeion u Olimpiji, a također je poznato da je na nekim projektima radio zajedno sa Skopasom.²⁸ Sve svoje likove, pa tako i Versajsku Dijanu, Leohares je oblikovao kao vitke i visoke figure, u vehementnom pokretu i nabijene dramatskom napetošću. U stanovitoj mjeri i sisačka Dijana prožeta je istom stilskom slojevitošću. Versajska Dijana prikazana je s tobošćem obješenim o desno rame iz kojega upravo pokušava desnom rukom doseći strijelu, dok je u lijevoj spuštenoj ruci vjerojatno bio prikazan luk. Glavu je okrenula udesno (prema Apolonu), a težina tijela je na lijevoj, iskoračenoj nozi. Uz nju je, čini se, nekoć bio prikazan pas.²⁹ Odjevena je u kratku dvostruko potpasanu haljinu bez rukava, uz nemirenu naglim pokretom tijela, a oko struka ovijen je čvrsto stegnuti haljetak u obliku šala. Zanimljivo je upozoriti na činjenicu da ponekad replike ovog tipa umjesto haljetka imaju oko struka ovijenu nebridu,³⁰ koja je na Dijaninoj statui iz Siska substituirana lavljom kožom. Također je zanimljivo napomenuti da ni na jednoj od brojnih replika Versajske Dijane nije, koliko je nama poznato, prikazana lavlja koža koja umjesto remena potpasuje božičinu kratku haljinu.³¹ To, međutim, ne mora značiti da o tom detalju treba razmišljati kao o nekom Dijani neprimjerenom ikonografskom znaku. Lav je, naime, često prikazivan u ranijoj ikonografiji Artemide,³² pa nije neobično što je autor sisačke skulpture umjesto za jelenjom kožom, nebridom, posegao za kožom lava kojom je na upečatljiv način još izravnije profilirao Dijanin lovački karakter. Premda je, uzevši u cjelini, statua naše sisačke Dijane nedvojbeno u punoj mjeri nadahnuta Leoharesovim ikonografskim predloškom, odnosno njegovim brojnim replikama koje su nastale u kasnije helenističko i rimsko doba,³³ kipar je ukomponiravši motiv lavlje kože u Dijaninu odjeću osvježio stereotipnu ikonografsku shemu novim sadržajem koji naglašava maštovitost i dosjetljivost autora i njegov kreativni odnos prema interpretaciji Dijanina lika.

Prema stilskim karakteristikama, na koje smo djelomično već upozorili, kao i prema načinu oblikovanja, statua Dijane iz Siska može se, po našem mišljenju, datirati oko kraja 1. ili početkom 2. st. n. e. To je vrijeme slabljenja klasicističkih tendencija u rimskoj umjetnosti i postepene afirmacije helenističkog likovnog senzibi-

²⁸ M. Bieber, *op. cit.* str. 62.

²⁹ Jelen koji se nalazi do niezinih nogu je, prema navodima M. Bieber (*op. cit.* str. 63) samo recentna substitucija kojom je nadomještena izvorna figura psa.

³⁰ Usp. S. Reinach, *Répertoire de la sculpture grecque et romaine I*, Paris 1920, str. 302, br. 1218 C.

³¹ Na jednoj statui iz Madrida Dijana je prikazana s kožom neke životinje prebačenom preko desnog ramena i provučenom ispod remena koji je ovijen oko božičina struka. Glava životinje prikazana je en face po sredini Dijanina trbuha, a po crtežu bi se moglo pretpostaviti da je možda riječ o glavi lavice. U svakom slučaju koža je tu prvenstveno u funkciji ogrtača, što, međutim, nije slučaj s kožom ovijenom oko struka na sisačkoj statui.

³² O tome je djelomično već bilo riječi (*usp.* naše bilješke 17 i 20). U vezi s tim zanimljivo je upozoriti da je na jednoj grčkoj vazi Artemida prikazana s lavljom kožom ovijenom oko tijela, dok je glava zvijeri poput nekog šljema navučena na božičinu glavu (vidi Daremberg Saglio, *op. cit.*, str. 143, sl. 2373).

³³ Zbog velikog broja statua s istim ikonografskim i tipološkim karakteristikama teško je izdvojiti sve Dijanine prikaze analogne sisačkoj skulpturi. Ističemo, međutim, jednu brončanu statueta iz Carnuntuma (*usp.* E. Swoboda, *Carnuntum, Römische Forschungen in Niederösterreich I*, Graz—Köln 1958, T XVI, sl. 2), najviše zbog činjenice što je nađena, kao i sisačka Dijana, na teritoriju Gornje Panonije.

liteta. Taj senzibilitet je vrlo jasno naznačen na sisačkoj skulpturi i na njega smo također dovoljno upozorili. On se, osim u ikonografiji, manifestira i u oblikovnom postupku, na primjer u prirodnoj plastičnosti draperije i suprotstavljanju dubokih rebrastih nabora zategnutim plohamo tkanine. Nadalje, karakteristično je i transparentno ocrtavanje obrisa tijela ispod draperije, zatim briga za oblikovanje detalja, pa jednaki tretman prednje, stražnje i bočnih strana skulpture, te iznad svega izražajnost koja dolazi do izražaja u naglašenom pokretu figure. Oblikovna svojstva sisačke skulpture — preciznost u zapažanju detalja, skladne proporcije, te osobito suptilna površinska obrada na većem dijelu spomenika — pokazuju da je u modelaciji ove statue dostignuta visoka razina skulptorskog postupka. Po svemu sudeći riječ je o importiranom spomeniku koji je, vjerojatno, trebao poslužiti potrebama nekog sisačkog svetišta.

OPIS SLIKE I TABLI
DESCRIPTION DE FIGURE ET DES PLANCHES

Slika 1
Figure 1

Mramorna statua Dijane iz Siska.
Statue en marbre de Diane de Sisak.

Tabla 1
Planche 1

Mramorna statua Dijane iz Siska.
Statue en marbre de Diane de Sisak.

1. Prednja strana — Côté face
2. Stražnja strana — Côté dos
3. Desni profil — Profil droit
4. Lijevi profil — Profil gauche

Tabla 2
Planche 2

Mramorna statua Dijane iz Siska.
Statue en marbre de Diane de Sisak.

1. Lijevi poluprofil — Demi-profil gauche
2. Desni poluprofil — Demi-profil droit

RESUMÉ

STATUE EN MARBRE DE DIANE DE SISAK

Dans la riche collection du matériel archéologique appartenant à la famille de feu M. Pavletić de Zagreb, une petite collection de la plastique figurative romaine de Sisak (antique *Siscia*), est conservée. A côté de la petite plastique en bronze et de la céramoplastique, cette collection renferme encore un torse en marbre de petites dimensions représentant Diane (Artémis). Les représentations figuratives de cette divinité extraordinairement populaire dans le monde antique sont proportionnellement rares, non seulement dans la région de Sisak, mais aussi dans la vaste région de la Pannonie Supérieure (*Pannonia Superior*). A ce point de vue, la statue de Diane apporte un peu plus de lumière aux courants du développement des cultes antiques dans ce remarquable centre antique de la Pannonie Supérieure, insuffisamment étudiés, et enrichit qualitativement en même temps le riche fonds de la plastique antique de Sisak.

— Cette statue a été découverte à proximité de la gare ferroviaire à Sisak, après la première guerre mondiale. Elle n'a pas été conservée tout entière puisqu'il lui manque la tête et une partie du cou, les deux bras, des parties de jambes à partir des genoux vers le bas et le socle où était fixée la figure redressée de la divinité. Il faut également supposer qu'il manque certains de ses attributs caractéristiques, en premier lieu son arc, et peut-être un chien ou une biche. La hauteur de la partie conservée de la statue est d'environ 26 cm., et sa largeur varie entre 5 cm, 5 jusqu'à 11 cm. La déesse est vêtue du pratique chiton dorique (tunique) court, sans manches et largement échancré sous les aisselles. Sur le devant, le vêtement a un profond décolleté en pointe. Le haut du chiton est profilé de plis assez serrés et peu profonds, qui épousent la forme du corps; la partie inférieure est évasée en forme d'éventail s'élargissant vers le bas, et est tissée de plis espacés mais profonds allant dans différents sens, agités par les mouvements du corps de la déesse. Au lieu de ceinture ou de foulard (corselet), le chiton est serré à la taille par une large peau de lion déployée enroulée plusieurs fois autour de la taille de la déesse. On y reconnaît les détails caractéristiques du corps du lion; la tête sculptée en relief avec son épaisse crinière est représentée de profil sur la face avant, et deux pattes dont une dépasse sous la peau enroulée, dans le dos, tandis que l'autre — la patte avant gauche — s'appuie de toute sa longueur sur le drapé et les muscles tendus de la cuisse de la jambe gauche de Diane. La jambe gauche de Diane est légèrement avancée. La jambe droite conserve une trace du bord de la haute botte de chasse que Diane portait pour protéger ses pieds des blessures. Ses bras ne sont pas conservés, mais il est possible d'imaginer leur reconstruction. Dans la coupe de la partie conservée du bras droit subsiste une trace de perforation par laquelle, au moyen d'une tige métallique, le bras était rattaché au corps. Il est évident que de sa main droite, Diane prenait une flèche de son carquois, ce qui est très caractéristique pour l'iconographie de Diane; l'autre bras, où la trace de perforation n'a pas été conservée, était baissé selon toute vraisemblance, et la déesse tenait probable-

ment son arc dans cette main. Sur le dos de la déesse on distingue un long carquois rempli de flèches et sculpté en plein volume, avec surface doucement structurée. Le carquois est suspendu à l'épaule gauche de Diane et il est attaché au corps par deux ceintures profilées plastiquement, nouée par un noeud ou accroché à la poitrine par une agrafe.

La statue de Diane de Sisak est un exemplaire typique de Diane (Artémis) chasserresse ou «Agrotère» Ἀγροτέρα (qui chasse sa proie). Cette attribution est certes la plus répandue, ce dont témoignent de nombreux sanctuaires élevés en l'honneur d'Artémis à travers la Grèce, dans lesquels elle est vénérée sous différents noms faisant allusion à son culte lié à la chasse, à la protection des animaux, des montagnes et des forêts. Il n'est donc pas étonnant que ce type d'Artémis ait été adopté et interprété dans toutes les formes d'expression de l'art. Ce n'est pourtant qu'à l'époque hellénistique qu'a été conçu le canon de la plastique d'Artémis chasserresse auquel correspond absolument le concept iconographique de Diane de Sisak. La statue de Sisak est sculptée d'après le modèle de Diane de Versailles conservée au Louvre; l'original d'après lequel elle est façonnée est attribué à Léochares, appartenant à la pléiade des éminents sculpteurs hellénistiques, et qui oeuvra dans la seconde moitié du 4e s. av. n. ère. Il est intéressant de souligner que le corselet ceignant la taille du Diane de Versailles est remplacé sur de nombreuses répliques ultérieures par une peau de cerf — nébride — qui, sur notre statue de Sisak, est substituée par une peau de lion. On voit en effet souvent le lion dans l'iconographie précoce d'Artémis, aussi n'est-il pas étonnant que l'auteur de la sculpture de Sisak ait opté pour sa peau, marquant ainsi encore davantage le caractère de la déesse chasserresse. Autant que nous le sachions, la statue de Sisak est le seul exemplaire de sculpture de Diane chasserresse où ait été ainsi reproduite la peau de lion, ceci souligne en même temps l'approche particulière et pleine d'imagination de l'auteur dans la solution des schémas iconographiques standard.

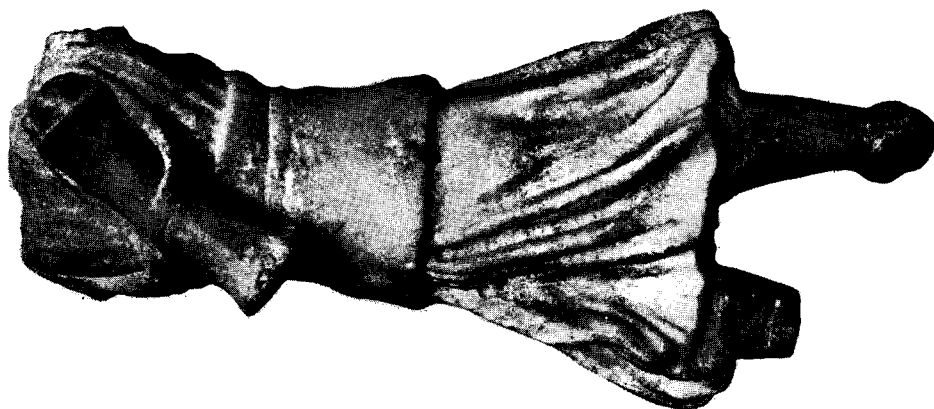
Selon les caractéristiques du style et le procédé de sculpture de la statue de Diane de Sisak, elle peut être datée — selon notre opinion — des environs de la fin du 1er ou du début du 2e siècle de notre ère, à l'époque de la réaffirmation de la sensibilité à l'égard des arts plastiques hellénistiques. En dehors de l'iconographie, cette sensibilité se manifeste aussi dans le procédé de la plastique, par exemple dans la forme naturelle de la draperie et dans le contraste des plis droits, profonds, bien tirés, dans les surfaces du tissu sous la transparence duquel se dessinent les contours du corps. Avec la même minutie, la statue est modelée de toutes parts, avec la même sensibilité remarquable de l'élaboration de chaque détail. Les proportions harmonieuses, l'expressivité du mouvement, le niveau du traitement sculptural nous mènent à la conclusion que la statue de Sisak a été importée dans la région de l'antique Siscia, où elle a été utilisée, très probablement, pour les besoins de quelque sanctuaire.

4

3

2

1

1

2